

Ronald Dworkin over gelijkheid, vrijheid en religie in de democratische rechtsstaat

door Dave van Ooijen¹

Sinds de aanslagen op joodse en seculiere instellingen in Frankrijk en Denemarken, het vertrek en de terugkeer van jonge jihadisten, heeft het debat over de islam zich verder verscherpt. Zo heeft de Israëlische premier Netanyahu joden opgeroepen Europa de rug toe te keren en te emigreren naar de joodse staat Israel. Met de aanscherping van de tegenstellingen krijgt de discussie meer en meer een geopolitiek karakter. Niet in de laatste plaats doordat ook de Islamitische Staat (IS) is opgerukt naar Libië en heeft laten weten de overtocht naar Europa te willen maken. Daarmee komt de vraag op tafel te liggen of naast islamitische staten, een joodse staat en christelijke staten, een seculiere staat nog een toekomst heeft. Het antwoord op die vraag hangt voor een belangrijk deel af of het Westen in staat zal zijn het open karakter van hun samenlevingen te handhaven en de islam een toekomstvaste plaats in die samenlevingen te geven. Niet in de laatste plaats zal het afhangen van de aanhangers van de islam in Europa of zij zich kunnen neerleggen bij een bescheiden rol van de islam, vergelijkbaar met die van andere religies. Het antwoord zal voor een belangrijk deel afhangen over hoe burgers in Europa naar de rol van religie in de samenleving kijken en hoe staten zich tot religie en burgers verhouden. De Amerikaanse filosoof Ronald Dworkin geeft in zijn boek 'Religie zonder God' een radicaal visie op het vraagstuk waardoor het mogelijk wordt dat gelovigen en niet-gelovigen in westerse liberale samenlevingen een gezamenlijke toekomst hebben.

Vragen over religieuze symbolen

Door de verspreiding van de islam in westerse landen worden bestuurders in steden geconfronteerd met vragen of religieuze symbolen op scholen, in overheidsgebouwen en in de publieke ruimte gedragen mogen worden. In landen met staatsscholen, zoals Engeland en Frankrijk, is soms sprake van een heftige strijd of gedurende een schooldag tijd ingeruimd mag worden voor een persoonlijk stil gebed. Zo kennen we aan de ene kant het Britse gebruik om dagelijks christelijk gebed op vrijwel alle scholen te verplichten, en aan de andere kant het Franse verbod op enige tijd voor religie op staatsscholen. Verder is in de Verenigde Staten de vraag opgeworpen of in gerechtsgebouwen nog wel de tien geboden aan de muur mogen hangen en of een stad of dorp een kerststal op een openbaar plein mag plaatsen. Daarnaast kennen we de vele West-Europese landen waar een discussie op gang is gekomen of boerka's of hoofddoeken op school of op straat verboden mogen worden. En of, zie Zwitserland, minaretten wel of niet verboden mogen worden. Het zijn vragen die uiteindelijk gaan over de grenzen van de rechtsstaat, over godsdienstvrijheid, de scheiding van staat en kerk, de rol van overheden en de betekenis van individuele vrijheid van burgers. Wat is met betrekking tot de islam wel en niet verenigbaar met een democratische rechtsstaat? En in het geoorloofd of gewenst dat een democratische rechtsstaat zich over religie uitsprekt? Zo, ja, in welke mate?

Einstein Lectures

Van de Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin, die naam heeft gemaakt met de stelling dat er ook in moeilijke gevallen altijd een juist antwoord is, kwam in 2013 een dun, subtiel, maar invloedrijk werk uit met een radicaal antwoord op deze vragen. Het boekje, dat slechts 112 pagina's telt en dat hij in februari 2013

¹ Dave van Ooijen studeerde sociologie en politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1979 tot 2014 was hij werkzaam bij Vereniging Milieudefensie, de gemeente Amsterdam, Nicis Institute en Platform31. Sinds eind 2014 is hij eigenaar van 'Van Ooijen - Adviesburo voor Publieke Waarden' (zie www.davevanooijen.nl).

na een kort ziekbed afrondde (hij had leukemie), heeft een intrigerende titel die je met een oppervlakkige blik meteen op het verkeerde beeld zet. Het werk heet *'Religie zonder God'* en is gebaseerd op de drie Einstein Lectures die Dworkin in december 2011 aan de Universiteit van Bern hield. Dworkin was emeritus hoogleraar rechtsgeleerdheid en filosofie aan de Universiteit van New York. Hoewel hij van plan was om zijn Einstein Lectures in de daaropvolgende jaren uit te breiden is hij daar als gevolg van zijn ziekte die zich pas in de zomer van 2012 openbaarde, met uitzondering van enkele correcties die hij nog heeft kunnen aanbrengen, niet meer toe in staat geweest. In plaats van over God en religie in een traditionele betekenis, gaat het in essentie over wat 'gelijkheid en vrijheid' vandaag de dag betekent voor gelovigen en niet-gelovigen. In zijn lezingen bouwde Dworkin voort op eerdere gedachten die hij in zijn belangrijkste boeken (*Law's Empire, Life's Dominion, Freedoms Law, Sovereign Virtue, Is Democracy Possible Here* en *Justice for Hedgehogs*) naar voren had gebracht. De essentie daarvan is, Dworkin was een echte 'liberal' in de Amerikaanse betekenis van het woord, dat de overheid haar burgers als vrije en gelijke burgers moet behandelen. Daarbij moet de overheid zich niet inlaten met keuzes die burgers zelf maken, zoals op het gebied van religie, maar mag de overheid mensen wel compenseren voor die zaken waardoor burgers bevoor- of benadeeld worden, maar waar ze zelf niets aan kunnen doen.

Religieuze theïsten en religieuze atheïsten

Voortbouwend op zijn eerdere werk is de centrale gedachte van *'Religie zonder God'* dat religie veel dieper gaat en een veel breder begrip is. Religie gaat niet alleen over het godsbesef. Religie is volgens Dworkin een stelsel van diep gewortelde ethische en morele overtuigingen, ingebed in een stellig en allesomvattend wereldbeeld. Het gaat uit van de erkenning van een objectieve realiteit die onafhankelijk van mensen bestaat en die niet door het menselijk verstand is te doorgronden en een waarde op zichzelf heeft. Het leven heeft een inherente, objectieve waarde, dat verschillen overstijgt. Het geloof in een god is volgens Dworkin slechts een mogelijke uitkomst of gevolgtrekking van een dergelijk diepgewortelde wereldbeeld. Het is eerder zo stelt Dworkin dat gelovigen en ongelovigen niet veel van elkaar verschillen. Geloven in een bovennatuurlijke kracht, een god, betekent het erkennen van waarden die vaak ook onder atheïsten bestaan. Vanwege het geloof in deze gedeelde waarden dient het begrip 'religie' volgens Dworkin dan ook niet beperkt te blijven tot het 'theïsme' en de traditionele 'theïstische religies'. Theïsten delen met sommige atheïsten een overtuiging die fundamenteeler is dan wat hen scheidt. Beiden hebben eenzelfde metafysische kern. Vele miljoenen mensen die zichzelf als atheïst beschouwen, hebben overtuigingen en ervaringen gelijkwaardig aan en net zo diepzinnig als gelovigen. Ze delen bepaalde achterliggende waardeoordelen die conceptueel onafhankelijk van enige god zijn. Op basis van de overeenkomstige waarden die zij delen, het gedeelde geloof in het onafhankelijk bestaan van bepaalde waarden, komt Dworkin tot de constatering dat het dan ook beter is te spreken over 'religieuze theïsten' en 'religieuze atheïsten'.

Het bovennatuurlijke

Als sprekend voorbeeld haalt Dworkin de natuurkundige Albert Einstein aan die, hoewel atheïst, een zeer religieus man was en geloofde in een 'kracht' in het universum dat 'groter is dan wij zijn'. Mede op basis van de door hem ontdekte natuurkundige wetten, zoals de wet van de zwaartekracht, kwam hij tot de conclusie dat het universum een buitengewone vorm van schoonheid bezit: 'Te weten dat wat onbegrijpelijk lijkt echt bestaat, zichzelf manifesterend als de hoogste wijsheid en de meest stralende schoonheid die onze afgestompte zintuigen slechts in haar meest primitieve vorm kan begrijpen - deze kennis, dit gevoel, staat aan de basis van de ware religiositeit. In die zin, en in die zin alleen, behoor ik tot de gelederen van de vrome godsdienstige mensen.' Met deze zinnen bedoelde Einstein volgens Dworkin veel meer te zeggen dan dat het universum wordt beheerst door fundamentele fysische wetten. De geciteerde visie is volgens Dworkin in een belangrijk opzicht een bekrachtiging van het bovennatuurlijke. Met het 'bovennatuurlijke' doelt Einstein op de stralende schoonheid van de natuur en het sublieme van het universum. Het zijn aspecten die niet kunnen worden bevat, zelfs niet door het begrijpen van de meest natuurkundige wetten. De natuur en het universum wekken gevoelens van verwondering, vervoering en ontzag op. De natuur

bevat niet alleen objecten die op zichzelf, objectief mooi zijn. Het 'wonder' is dat de natuur, en niet menselijke intelligentie of vaardigheid, ze heeft geproduceerd.

Politieke vrijheid

Volgens Dworkin heeft politieke vrijheid twee afzonderlijke onderdelen. Zo moet een rechtvaardige staat zowel een zeer algemeen recht hebben op wat 'ethische onafhankelijkheid' kan worden genoemd, als speciale rechten op bepaalde vrijheden hebben. Ethische onafhankelijkheid betekent dat de overheid nooit de vrijheid mag beperken alleen omdat ze ervan uitgaat dat de ene manier van leven intrinsiek beter is dan de andere. Niet omdat de gevolgen beter zijn, maar omdat mensen die zo leven betere mensen zijn. In een staat die vrijheid op waarde schat, moet het aan individuele burgers overgelaten worden om, één voor één, zulke vragen zelf te beantwoorden. Het is geen taak van de overheid om één visie aan iedereen op te leggen. De overheid mag bijvoorbeeld geen druggebruik verbieden alleen omdat zij druggebruik schandelijk vindt. Zij mag drugs wel verbieden om de samenleving te behoeden voor de sociale kosten van verslaving. Ethische onafhankelijkheid weerhoudt de overheid derhalve alleen van het beperken van vrijheid om 'bepaalde redenen', niet om 'gewone redenen'. Speciale rechten daarentegen betekenen veel krachtigere en algemenere beperkingen op de overheid. Zo is vrijheid van meningsuiting een speciaal recht: de overheid mag geen inbreuk maken op deze speciale vrijheid, tenzij sprake is van een 'dwingende reden'. Het recht op vrije meningsuiting kan alleen in noodsituaties worden beperkt, alleen wanneer sprake is van een duidelijk en acuut gevaar.

Ethische onafhankelijkheid

Maar wat heeft het onderscheid tussen 'ethische onafhankelijkheid' en 'speciale rechten' nu met de in het begin van dit artikel aangehaalde vragen te maken? Volgens Dworkin komen de problemen bij het definiëren van godsdienstvrijheid, zoals het al dan niet dragen van een boerka of een hoofddoek, vooral voort uit de poging om het recht op godsdienstvrijheid als een speciaal recht te blijven zien en tegelijkertijd religie en god te ontkoppelen. In plaats daarvan zouden we volgens Dworkin evenwel moeten overwegen om het concept van een speciaal recht op godsdienstvrijheid met zijn hoge mate van bescherming los te laten, en daarmee de dwingende noodzaak voor een strikte afbakening en een zorgvuldige definitie. We zouden in plaats daarvan moeten overwegen, aldus Dworkin, om op het traditionele onderwerp van dat vermeende recht slechts het meer algemene recht van ethische onafhankelijkheid toe te passen. Het morele recht op religieuze vrijheid zal moeten worden begrepen als een recht op ethische onafhankelijkheid waarin een onafhankelijke (religieuzeneutrale) waarde centraal staat.

Bestaat er een superieur geloof?

Het verschil tussen het 'algemene recht op ethische onafhankelijkheid' en 'speciale rechten op bepaalde vrijheden' is belangrijk, aldus Dworkin. Zo vestigt een speciaal recht de aandacht op het onderwerp in kwestie. Een speciaal recht op religie verklaart dat de overheid de beoefening van religie op geen enkele wijze mag inperken, met uitzondering van een bijzonder noodgeval. Het algemene recht op ethische onafhankelijkheid daarentegen richt zich op de relatie tussen de overheid en haar burgers. Het beperkt de redenen die de overheid mag aanvoeren voor welke inperking op de vrijheid van de burger dan ook. Het algemene recht beschermt de historische kern van godsdienstvrijheid. Het veroordeelt enige expliciete discriminatie of vestiging van een staatskerk die ervan uitgaat dat één soort religieus geloof superieur is aan andere in waarheid of rechtschapenheid, dat een politieke meerderheid gerechtigd is om één geloof te prefereren boven de andere, of dat atheïsme immoraliteit veroorzaakt, aldus Dworkin. Het door als staat bevoordelen van één geloof of je eigen geloof als superieur te beschouwen ten opzichte van andere geloven, dient daarom te worden bestreden.

Toepassing in de praktijk

Dat het soms moeilijk is het principe van 'ethische onafhankelijkheid' in de praktijk toe te passen bewijst volgens Dworkin de discussie over de vraag of een schooldistrict in Pennsylvania leraren op mocht dragen om theorieën over de oorsprong van het leven te noemen die Darwins evolutietheorie verwerpen en beweren bewijs te leveren dat de mens door een bovennatuurlijk wezen geschapen werd. Een federale rechter beoordeelde de opdracht als ongrondwettelijk op basis van het eerste amendement van de grondwet dat de Amerikaanse overheid verbiedt om een staatsreligie in te stellen of om het vrij belijden van godsdienst te beperken. De rechter kwam tot de conclusie dat het besluit van de schoolcommissie gebaseerd was op een religieuze overtuiging, niet op een wetenschappelijk oordeel. Het oordeel van de rechter sluit aan bij de opvatting van Dworkin die stelt dat conventionele, theïstische religies, zoals jodendom, christendom en islam, bestaan uit twee delen: een wetenschappelijk deel en een deel van waarden. Het 'wetenschappelijk deel' biedt antwoorden op belangrijke feitelijke vragen over het ontstaan en de geschiedenis van het universum, over de oorsprong van de mensheid en of mensen hun eigen dood overleven. Het 'deel van waarden' biedt een verscheidenheid aan opvattingen over hoe mensen zouden moeten leven en wat ze zouden moeten waarderen. Sommige van deze opvattingen kunnen worden gezien als 'goddelijke plichten', andere opvattingen zijn evenwel niet-goddelijk en formeel onafhankelijk van enige god.

Het wetenschappelijke deel van een religie

Met het 'wetenschappelijk deel' bedoelt Dworkin overigens niet dat deze religies een wetenschappelijk betoog bieden voor het bestaan en werk van hun god. Hij bedoelt daarmee alleen dat dit deel van veel religies beweringen doen over feitelikheden en over historische en hedendaagse oorzaken en gevolgen. Hij noemt ze alleen wetenschappelijk vanwege hun inhoud, niet vanuit hun onderbouwing. Het onderscheid tussen een 'wetenschappelijk deel' en een 'deel van waarden', tussen 'religieuze wetenschap' en 'religieuze waarden', is niet alleen van belang om te begrijpen hoe Dworkin tot het concept van 'ethische onafhankelijkheid' komt. Het is ook belangrijk om tot oordelen te komen met betrekking tot hedendaagse vraagstukken waarin het geloof in 'bovennatuurlijk' een rol speelt. In dit kader is ook de verhelderende analyse van Thomas Nagel, hoogleraar filosofie aan de Universiteit van New York, van belang over het verbieden van andere theorieën dan Darwins evolutietheorie op Amerikaanse scholen. Volgens Nagel lijken de twee veronderstellingen, dat een god wel of niet bestaat, wetenschappelijk op gelijk niveau te staan. Beiden tellen daarom als 'wetenschappelijk oordeel' of beiden tellen niet als 'wetenschappelijk oordeel'. Nagel wijst er daarbij overigens op dat de veronderstelling dat intelligent design een slechte wetenschap is, atheïsme veronderstelt, wat een religieuze positie is, zodat het als overheid in de ban doen van de intelligentdesignthese betekent dat in dat geval de staat de kant kiest in een religieuze kwestie.

Alle religies eenzelfde bescherming

Het gelijkheidsideaal van ethische onafhankelijkheid beschermt volgens Dworkin ook op een subtiële manier. Namelijk door het verbieden van enige restrictie die op het eerste gezicht neutraal lijkt, maar waarvan het doel heimelijk ter directe of indirecte onderwerping dient. Als voorbeelden kunnen we de diverse pogingen noemen die een aantal Nederlandse kabinetten tussen 2007 en 2012 heeft ondernomen om te komen tot het verbieden van gezichtsbedekkende kleding in de openbare ruimte, in openbare gebouwen en in het onderwijs. Het algemene recht op ethische onafhankelijkheid biedt religies daarentegen alle noodzakelijke bescherming, aldus Dworkin. Ethische onafhankelijkheid veroordeelt officiële vertoningen van symbolen van institutionele religies op rechtbankmuren of openbare straten, tenzij deze werkelijk zijn ontdaan van alles behalve oecumenische culturele betekenis, zoals bijvoorbeeld kerstmannen die namens de lokale overheid weeshuizen bezoeken. In alle andere gevallen gebruiken zulke vertoningen geld of bezit van de staat om één goddelijke religie te vieren. Een mooi voorbeeld van ethische onafhankelijkheid is volgens Dworkin de na een lang debat door meerdere uitspraken van het Amerikaanse hoogerechtshof ontwikkelde praktijk waarbij op scholen 'een moment van stilte' is ingevoerd waarbij het leerlingen vrijstaat om te bidden of te mediteren, en waarbij de regelgeving daarvan geen intentie vertoont om een van de theïstische religies te bevoordelen. Het zijn voorbeelden waarbij de overheid de vrijheid van burgers niet beperkt op basis van een (superieure) visie over hoe men dient te leven.

Beheersbare vrijheid

Op basis van de Einstein Lectures komt Dworkin tot de conclusie dat hij geen rechtvaardiging heeft kunnen ontdekken die religie het recht geeft op speciale bescherming die exclusief voor theïstische religies geldt. We moeten gewoon vaststellen, aldus Dworkin, dat mensen een principieel recht hebben op vrije uitoefening van hun diepgaande overtuigingen over het leven en zijn verantwoordelijkheden. Of deze nu zijn afgeleid van een geloof in een god of niet. De overheid dient een neutrale positie in te nemen in haar beleid en uitgaven aangaande dit soort overtuigingen. Dat brengt mij meteen bij de discussie over het verbod op hoofddoeken en boerka's. Hoofddoeken en boerka's zijn volgens Dworkin evenwel een heel andere kwestie dan eerdere voorbeelden. Het gaat in dit soort gevallen om privé-uitingen. Een verbod, zoals het Turkse verbod op hoofddoeken, krenkt ethische onafhankelijkheid, aldus Dworkin. Een overheid die haar onderdanen verbiedt om aan (redelijke) verplichtingen van religieuze overtuigingen te voldoen, tast hun waardigheid en zelfrespect sterk aan. Niet doen dus. Vrijheid is alleen beheersbaar wanneer overheden burgers in staat stelt hun ethische onafhankelijkheid te bewaren, en burgers overheden in staat stellen om religieuze overtuigingen eenzelfde bescherming te bieden. Discriminatie op religieuze gronden dient daarom uitgesloten te zijn. Het algemene recht op ethische onafhankelijkheid kan alleen worden ingeperkt wanneer de samenleving schade wordt toegebracht, zo stelt Dworkin. Alleen op deze wijze zal het mogelijk zijn te komen tot een beheersbare vrijheid en een rechtvaardige staat.